

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

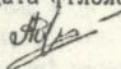
На правах рукопису

АДИМЧУК Наталя Володимирівна

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАЗВ ХИЖИХ ТВАРИН В РОСІЙСЬКІЙ
МОВІ ДОНАЦІОНАЛЬНОГО ПЕРІОДУ /В ЗІСТАВЛЕННІ З УКРАЇНСЬКОЮ/

Спеціальності 10.02.01 - російська мова
10.02.02 - українська мова

Автореферат дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата філологічних наук

Київ - 1993

821. 161. 1
821. 161. 2

00330739 (P)

Робота виконана в Україніському державному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Брицин М. Я.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Туркін В. М.

кандидат філологічних наук,
доцент Волкова О. М.

Провідна установа - Одеський державний університет
ім. Д. І. Мечнікова

Захист відбудеться 19 листопада 1993 р. о 14 годині.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ в Українському державному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова /252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9 /.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського державного педагогічного університету.

Автореферат розіслано " _____ " _____ 1993 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Г. П. Вишнеvsька

Актуальність теми дисертації визначається необхідністю дослідження лексики як системи в цілому, потребою усвідомлення процесу формування, становлення та розвитку терміносистеми в ході історичної еволюції російської та української мов. Значний фактичний матеріал, вагомі висновки та узагальнення з питань історії слів, їх тематичних та лексико-семантичних груп містяться у працях Ф.П. Філіна, Б.О. Паріна, С.І. Коткова, П.Я. Черних, В.В. Виноградова, О.М. Трубочова, М.Я. Брицина, Ф.П. Сорокалєтова, Г.О. Богатової та ін. Однак закономірності формування наукової номенклатур, зокрема зоологічних, у лінгвістичній літературі вивчені недостатньо.

Зоологічна термінологія привертала увагу мовознавців, праці яких були присвячені дослідженню ЛСГ назв свійських тварин /Одинцов Г.Ф., Волкова О.М., Сурайкіна Н.В./. Деякі найменування хижаків проаналізовані в етимологічному аспекті О.М. Труба з ім. Окремі терміни розглядалися у зв'язку з визченням народних говірок /Левина Г.М., Дейниченко Н.П./. Частина назв диких тварин, зокрема хижих, аналізувалася побіжно з вирішенням загальних проблем російської та української історичної лексикології. Спеціального узагальнюючого дослідження з обраної теми в генетичному, лексико-семантичному та функціональному аспектах не було. Цим зумовлена актуальність реферованої дисертації.

Необхідність вивчення зоологічної термінології визначається й тим, що спостереження над лексикою, пов'язаною з мисливством, дає уявлення про деякі особливості господарського устрою, конкретні форми внутрішніх економічних та соціально-побутових стосунків, торговельні зв'язки з сусідніми народами, тощо.

Різні шари цієї лексики зазнавали певних змін у складі та семантичній структурі деяких понять вже на ґрунті мов окремих народностей, що виділилися з первісної східнослов'янської єдності. Аналіз ЛСГ зооніміз як систем з точки зору семантики, походження, функціонування, словотворення, вияв усіх структурних відношень між лексичними одиницями цієї сукупності найменувань сприяють вивченню історії споріднених мов, розумінню глибинних процесів формування і розвитку їх оригінальних лексико-семантичних, граматичних та стилістичних систем і разом з тим зв'язуванню типових для цих мов закономірностей. Все сказане і визначило вибір теми даної дисертаційної роботи.

Об'єктом дослідження стали однослівні та складені найменування хижих тварин родин куніцевих та собачих, зареєстровані в російській та українській мовах донаціонального періоду.

Мета роботи полягає у багатоаспектному аналізі назв хижаків як цілосної системи, що сформувалася до кінця ХІІ століття.

Завдання дослідження: 1/ виявити в максимальному обсязі склад назв хижих тварин окремих родин в російській мові донаціонального періоду в зіставленні з українською, систематизувати даний мовний матеріал на основі наукової класифікації; 2/ визначити склад вказаних лексем з погляду походження; 3/ охарактеризувати особливості функціонування зоонімів в ХІ-ХІІ століттях та наступний період розвитку споріднених мов; 4/ проаналізувати найменування хижаків в лексико-семантичному аспекті, визначити системні відносини в даній ЛСТ; 5/ розглянути словотворчі та структурні особливості виявлених лексем; 6/ зіставити структурно-семантичні типи російських та українських назв хижих тварин, показати загальне та специфічне у їх складі; 7/ простежити подальшу долю зоологічних термінів на наступних етапах розвитку споріднених мов.

Методологічною основою дисертації є діалектико-матеріалістична теорія пізнання та розвитку мови, її зв'язку з історією суспільства.

Методи дослідження. У процесі вирішення поставлених завдань використовується описовий метод, що передбачає класифікацію та узагальнення фактичного матеріалу; історико-порівняльний метод, який дозволяє проаналізувати дослідження як у синхронному, так і діахронному аспектах, визначити загальні та специфічні риси лексико-тематичної групи назв хижаків в російській та українській мовах. В окремих випадках застосовуються елементи компонентного аналізу.

Матеріал дослідження. Робота базується на фактичному матеріалі, добутому з пам'яток давньоруської, староруської, староукраїнської оригінальної та перекладної писемності різноманітних кантів ХІ-ХІІ століть. У роботі використовувалися як опубліковані, так і неопубліковані матеріали. З опублікованих пам'яток віддавалися перевага текстам ділового характеру. В процесі аналізу лексики використовувалися дані історичних, тлумачних, діалектних, етимологічних словників російської та української мов, матеріали картотеки "Словаря русского языка ХІ-ХІІ вв." Інституту росій-

ської мови АН Росії, картотеки "Словника старосукреїнської мови ХІІ-ХІІІ століть" та картотеки "Історичного словника українського язика" Є. Тимченко Інституту українознавства /м. Львів/, рукописи ЦДАДА. Відтворити історико-економічну ситуацію допомогли праці історичного характеру. В процесі дослідження враховувалися дані робіт по зоології.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що назви хижих тварин в російській мові донаціонального періоду / у зіставленні з українською/ у семантичному, генетичному та функціональному аспектах у повному обсязі визначаються вперше. У процесі порівняльного аналізу найменувань хижаків прослідковуються як загальні тенденції розвитку лексичних систем споріднених мов, так і їх оригінальні риси, встановлюються системні зв'язки лексичних одиниць даної ЛСГ.

Теоретична значимість роботи. Аналіз лексико-семантичної групи назв хижих тварин в російській мові донаціонального періоду /в зіставленні з українською/ розширює і поглиблює уяву про процес розвитку словника споріднених мов, який сформувався, в основному, до кінця ХІІІ століття; допомагає визначити загальні та специфічні риси лексико-семантичної групи зоонімів. Матеріали та висновки, що містяться у дисертації, можуть бути використані у теоретичних працях з історичної лексикології як російської, так і української мов, у дослідженнях з історико-порівняльного вивчення споріднених мов на рівні лексики.

Практичне застосування. Матеріали дисертації можуть бути використані в лексикографічній практиці, у процесі викладання історії та порівняльної граматики російської та української мов, курсів діалектології, при читанні спецкурсів з історичної та сучасної лексикології, в роботі шкільних та вузівських лінгвістичних гуртків. певну зацікавленість дисертаційне дослідження може становити для зоологів, етнографів та економістів.

На захист виносяться такі положення:

1. Зоологічні терміни є одним з найдревніших нашарувань російської лексики. В її складі чітко відображається загальнослов'янська та східнослов'янська спадщина. Запозичені лексичні елементи представлені в незначній кількості.

2. У російській та українській мові періоду, який вивчається, назви хижаків та їх похідні мають переважно тотожний характер, що пояснюється тісним мовним, економічним та культурним

розвитком російської та української мов на протязі всієї їх писемної історії: донціональній епохи.

3. У ЛСГ зоонімів представлені багатозначні слова, які характеризуються розгалуженою структурою парадигматичних, синтагматичних та дериваційних відношень.

4. До складу термінології, яка вивчається, входили однослівні та складені назви. Основним способом їх творення є морфологічний спосіб.

5. Подальша доля лексем, які аналізуються, різна: деякі увійшли до складу загальнонародної лексики і закріпилися як зоологічні терміни, частина з них перейшла до пасивного складу мови, окремі назви вийшли з ужитку або зберігаються лише в народних говірках.

6. Народні найменування хижаків являють собою систему назв, яка відображає історично усталені відношення людей до диких тварин і визначає рівень пізнання їх властивостей на тих чи інших етапах розвитку мови.

Апробація роботи. За матеріалами дисертації були прочитані доповіді на звітно-наукових конференціях викладачів Миколаївського державного педагогічного інституту /1991, 1992, 1993 р.р./, регіональних наукових конференціях "Вивчення творчої спадщини проф. Г.О. Винокура" /Київ, 1991р./ і "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць В.О. Ладіна та Ф.П. Філіна" /Київ, 1993р./, Основні положення дисертації викладено у п'ятих роботах.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, додатку, списку літератури та використаних джерел.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її новизна, теоретична та практична цінність, визначаються мета та завдання дослідження, дається загальна характеристика джерел лексики, яка аналізується, та методів вивчення зоологічної термінології, аргументується необхідність вияву окремих ЛСГ.

Увага до лексико-семантичних процесів у російській мові донціонального періоду не випадкова. Давньоруська писемність з її різноманітними жанрами збагатила лексичну скарбницю споріднених мов і заклала фундамент їх основного словникового фонду. У XV-XVII ст. формується початки національного наукового та побутового словника, відбувається відбір виразних слів у загальнонародний лек-

сикон, збільшується склад нейтральних лексичних одиниць.

Необхідність виділення скремих тематичних і лексико-семантичних груп слів у мові була обґрунтована у працях І.П. Філіна, О.О. Лотєбні, М.М. Покровського, В.В. Виноградова, Д.М. Шмельєва. Характерними рисами будь-якої ЛСГ є загальні категоріальні, валентні, іноді дериваційні ознаки, які знаходяться у певних логіко-семантичних відношеннях. Наявність найменування з родовим значенням - одна із головних рис лексичної сукупності. Протягом століть у мові відбувався певний відбір: з кількох родових або видових назв як узагальнюючі закріпилися ті, що були найбільш частотні і мали значну кількість похідних.

У першому розділі - "Загальні найменування диких тварин та назви представників родини кунцевих у російській мові донаціонального періоду" - аналізуються загальні зоологічні терміни, які стосувалися хижаків взагалі, видові назви тварин родини кунцевих, їх похідні та складені найменування, до котрих вони вх дили. Простежується семантичний розвиток таких лексем, як звірь, хміль - ніць, животина, тварь, куна, куница, барсук, выдра горноста́й, ласка, ве́врица, но́рка, росомаха, соболь, дохорь.

Загальні назви звірь /звирь/, хищникъ, животина, тварь та їх похідні зафіксовані в російських та українських пам'ятках писемності як полісеманти. Уже у давньоруський період вони набувають переносного конотованого значення, яке характеризує соціально-психологічний тип людини і з часом стає традиційним.

Назви хижих тварин родини кунцевих порівняно повно представлені давньоруськими, староруськими та староукраїнськими пам'ятками писемності. За походженням назви хижаків представляють найдавніший шар лексики, в основному, праслов'янського характеру.

Доля родових найменувань куна і куница у споріднених мовах склалася по-різному. У давньоруський період до активного словника східних слов'ян відносилася лексема куна, праслов'янського походження. Вона належала до полісемантів. По відношенню до первинного значення - "хижа тварина з цінним хутром" - слово куна мало "кілька вторинних значень: "хутро куниці", "м'ясо відповідної тварини", "податкова натуральна одиниця або її грошовий вираз". Воно було стрижневим у ряді словосполучень, спостерігалось у складі давніх фразеологізмів: куны истые, куны гостиные, куна судная, куна перекладная, куны закладные, куны скотничии, куны съ пашни, куны черные, куны ветхие, куны старые, куны тверские; до кунь, искати

кунь, не имати кунь. что кунь, то в калите, не в дорогих кунах та ін. Від основи кун- утворилося багато похідних, зафіксованих російськими та українськими пам"ятками писемності різноманітного характеру: кунка, куночка, кунное, покунное, кунщикъ, кунинный. У XVI ст. зоонім куна переходить до пасивного складу словника і продовжує функціонувати у народних говірках.

Лексема куниця утворена від основи кун- на східнослов"янському мовному ґрунті. У XV-XVI століттях вона витіснила з активного словникового фонду граматичні форми куна, кунь з аналогічною семантикою. У російській та українській мовах періоду, що вивчається, слово куниця зафіксовано як полісемант. Цей зоонім входить до різноманітних складених назв: рос. куница соборная, куница выводная, куница мировая, куница свадьбная, куница благословенная, куница закладная, куница явленная съ грамотою, куница зборная шерстю, куница съ оброкомъ, куница вдовья; укр. куница девочая, куница змирская, куница пашенная, куница поемная, куница шерстю, куница варна, куница виводна та ін. У діловій писемності XV-XVI століть репрезентується ряд афіксальних похідних від основи куниц - /куниченко, куничшко, полкуничы, куничникъ, безкунично/. Тотожність значень субстантива куниця та його дериватів у споріднених мовах безсумнівна. Кунця як назва хижої тварини закріпилося в сучасних російській та українській літературних мовах як загальноживане слово і зоологічний термін.

Аналіз видових назв барсук, выдра, горностај, ласка, вефрїца, росомаха, соболь, дъхоль дозволяє зробити припущення, що у лексичній системі давньоруської мови значною мірою збереглася праслов"янська спадщина. Так, до загальнослов"янських слів відносяться найменування выдра, вефрїца, норка, дъхоль. Підтримуючи гіпотезу О.М. Трубацова, зооніми ласка та росомаха вважаємо слов"янськими утвореннями за мотивами "абу.

Наявність у пам"ятках російської та української мов донаціонального періоду неслов"янських назв тварин пояснюється тісними екологічними та культурними зв"язками давньої Русі з сусідніми народами, міжмовними контактами. Так, слова соболь та барсук в запозиченнях з тюркських мов, горностај -, можливо, з германських.

Аналізовані лексеми широко представлені у споріднених мовах періоду, що вивчається. Вони фіксуються у пам"ятках різноманітного характеру.

Всі зооніми лексико-семантичної мікрогрупи назв хижаків

родини кунцевих - полісеманти. Первинне їх значення - "хижа тварина з цінним хутром". Вторинне - "хутро, шкурка тварини" - виникло шляхом метонімічного переносу з назв відповідних хижаків. При найменуванні шкурок тварин мало вагу визначення гатунку хутра за кольором, часом та місцем добування звіра, видом та ступенем обробки шкурки, її розміром, тощо. Деякі уточнення, які містяться в однослівних назвах, передаються за допомогою суфіксів із зменшувально-зневажливою семантикою, префікса недо- зі значенням недостатності: порівняно з якою-небудь нормою та афіксами пол-: соболишко, недособоль, недособолек, недособолишко, розсомаченець, норченко, выдренко, выдришко, пол-барсука. У складенні найменування хутра /переважно, бінарні/ входили слова, які уточнювали суттєві ознаки шкурки: горностай, белый, соболь одионець, соболь б, казках /козичний соболь/, выдры плохие, куницы деланье, росомаки вешние, соболи сургутские, розсомака бес передних лап.

Грунтуючись на значенні "хутро, шкурка тварини", у деяких лексемах за допомогою функціонального переносу розвивається семантика "податкова натуральна, а потім грошова одиниця": соболь, полгорностая, куница, куна, веверица. У двох останніх назвах виникло ще більш абстрактне значення - "гроші". У східнослов'янських мовах ці слова зберегли лише первинну та першу вторинну семантику.

До синонімічних рядів, які були характерною ознакою тематичної групи найменувань представників родини кунцевих, входили не лише однослівні, а й складені назви: соболь, соболь одионець, добрий соболь, середний соболь, плохой соболь, соболь в козицах /козичний соболь/, соболь в пластах, соболь впаре, пышний соболь, выходной соболь. Синонімічність доповнювалася фонетичною та словотвірною варіативністю: дохорь, дохорь, дохорькь, тхорь, хорькь, хорь; ласка, ласина, ластица, ластка, ластовица, ласточка.

Омонімія назв виникла внаслідок до-перше, розпаду полісемії, по-друге, сплутування схожих за звучанням назв, по-третьє, на основі подібності зовнішніх ознак, звичок, способу життя тварин: ласточка - "ласка", "пташка ластівка"; ласица - "ласка", "тхір", "ящірка"; веверица - "ласка", "горностай", "білка"; лзвец - "борсук", "крізь", "заяць", "тушканчик"; елур - "куниця", "кішка".

В антонімічні відношення могли вступати найменування тварин /переважно, складені/ у вторинному значенні "хутро, шкурка", де основою протиставлення стали вказівки на якість хутра і також деякі додаткові характеристики шкурки: горностаи зимние - горностаи

вешние; соболь одинець, соболи ростные, соболи добрые соболи плохие, соболи битые, соболи голые, соболи вешние, соболи дранье, недособоль; выдры большие - выдры малые; норки ростные - норки плохие, норченко; розсомака - розсомаченец; выдра - выдерка, выдренок, кылденок.

Значення слів та їх похідних даної мікрогрупи в російській та українській мовах тотожні, про що свідчать різноманітні пам'ятки писемності розглянутого періоду. Відсутність у ряді випадків деяких лексем / у староукраїнській мові ХІУ-ХУ століть зафіксовані не всі назви кунцевих / не свідчить про якусь паузу в уживанні апелятивів. Доказом їх функціонування є широке використання зоонімів у складі власних назв: село Соболеши, прізвище Росомакь, ім'я Горностай.

Похідні від аналізованих лексем у переважній більшості утворені за допомогою афіксальної деривації. Так, субстантиви з пестливо-здрібнілою, зневажливо-здрібнілою та збільшуваною семантикою утворилися суфіксальним способом: соболек, норченко, выдришко, розсомаченец, горностаин, укр. тхорік.

Внаслідок приєднання до основ кун-, кун'т-, собол'- морфем -ник- та -щик- утворилися назви осіб за родом діяльності: кунщикь, кунчинникь, собольничь, собольщикь. Назви самок тварин та їх малят виникли аналогічним шляхом за допомогою цілого ряду дериватів: соболиха, соболюшка, выдренок, укр. соболя, тхореня.

Основи окремих найменувань увійшли в складні слова: куноимець, кунолюбець, кунолюб'є. Деякі лексеми та їх похідні стали стрижневими у ряді складених назв: соболиная казна, вешний соболь, соболь с черною мочкою.

Більшість проаналізованих нами лексем закріпилася як загальноживані слова та зоологічні терміни, але деякі з них внаслідок екстралінгвістичних та власне лінгвістичних факторів вийшли із активного складу російської та української мов. Оскільки хутровий промисел утратив свою актуальність у пізніші часи і багато явищ економічного та соціального життя поринало в глибину віків /собольщикь "завідуючий соболиною казною", горностаальные деньги "грошовий збір замість натурального податку"/, розгалужена термінологія найменувань тварин, особливо в значенні "хутро відповідної якості", не була такою необхідною. Фонетичні та словотворчі зміни, яких зазнавали зооніми, були пов'язані з удосконаленням структурних відносин у мовній системі /орностай, собольщиц-

кий, соболенъ, дѣхорь/. Лексеми куна, язвець /барек/ виявилися неконкурентноспроможними. Вони перейшли до складу пасивної лексики. Туди ж потрапила деяка кількість фонетичних та словотворчих варіантів слів, які досить активно функціонували до ХІІ століття /горностєть, ластица, ластка/.

У діалектному мовленні синонімічні та варіантні ряди назв представників родини куніцевих значно поповнюються. До синонімів належать особливі національні утворення/ в основному мотивовані/ та мовні запозичення: рос. хорек, хорь, бздюх, крѣсик, зверек, дикая кошка, черногруд, хорсук, солонгбй, колонок, шешок, кўрна, йлька.

У другому розділі дисертації - "Найменування хижих тварин родини собачих у російській мові ХІ-ХІІ століть /у зіставленні з українською/" розглядаються лексеми песь, собака, гриць, сука, кобель, песець, волкъ, бирюкъ, лись /лиса, лисица/ корса/о/къ, шакаль та їх похідні.

Більшість назв тварин цієї родини була успадкована російською та українською мовами з праслов'янського мовного фонду /песь, гриць, сука, песець, волкъ, лись /лиса, лисица/. Серед слів даної групи зафіксована і власне російська назва - кобель. Запозичення займають серед розглянутих лексичних одиниць незначне місце /тюрк. собака, бирюкъ, корсакъ, іран. шакал/.

Найменування песь, собака, сука, песець, волкъ, лисица в російській та українській мовах були полісемантами. Їх первинне значення - вид тварини роду собачих", вторинне - "хутро, шкірка тварини". Останнє утворилося на основі метонімії. Воно мало, в основному, додаткову семантику - "хутро як вид податку, як товар".

Необхідні уточнення ознак хутра містилися у спеціальних однослівних та складених найменуваннях. У останні часи всього входили слова, які характеризували колір, особливості забарвлення, ступінь розитку волосяного покриву, місце мешкання, час добування, ступінь пілості шкірки, її розмір: лисица чернобурая буртасская, лисица красная бѣлошчатая, лисица крестовка, лисица буряя сиводушчатая недошлая, лисица калницкая плочая, лисиченко красное с лапы без хвоста, лисица рослая та ін. Однослівні назви за допомогою зменшувально-зневажливих суфіксів та префікса недо- зі значенням недостатності передавали семантику "шкірка тварини невисокої якості. У свою чергу вони могли доповнюватися уточненнями, зазначеними вище: песчишко, недопесокъ, недопесичишо;

лисицшко, лисиченко, лисенко, лисишко, недолисоць, недолись,
лисенко драное, лисиченко бурое, недолисенко калмытний, недолиси-
ченко красноє с лапами і т.д.

Лексеми песь, собака, сука, кобель, волкъ, бирюкъ, лись,
лиса, лисица, шакаль у писемних пам'ятках досліджуваного періоду
дістать негативну конотацію при використанні їх в образному значенні
для характеристики соціально-психологічного типу людини:
волкъ - "грабіжник", "жорстока людина", "сріблoloбець", "єретик",
"противник християнського вчення", лись /лиса, лисица/ - "хитра
людина", "лицемір" та ін.

Деякі розглянуті слова мали ряд додаткових значень, які роз-
винулися на основі метафоричного та функціонального переносу
/волкъ "хвороба шкіри", "дика гілка", лиса "знаряддя покарання
грішника". Внаслідок розпаду полісемії вони перейшли до розря-
ду омонімів і досі функціонують в російських та українських народ-
них говірках.

Для мікрогрупи слів - назв хижаків родини собачих були харак-
терні синонімічні відносини. До синонімічних рядів могли входити
однослівні та складені найменування, описові конструкції: волкъ,
бирюкъ, лютый зверь, босый волкъ, шакаль, сын плача, волчокъ малый;
рос. лисица, корсакъ, Лисица Захарьевна, курятница, лестуха, лизувня
блинница, обманщица, старая воровка; укр. лисиця, огникъ; рос.
пес, собака, гриць, кобель; укр. пес брешник, пес домовой, пес
лисичний, пес, собака та ін. Останні субстантиви в українській писем-
ності XIV-XV ст. виступають як абсолютні синоніми і функціонують
паралельно, проте у творях високого стилю та конфесіональному
жанрі переважє лексема пес / у переносному значенні/. У діловій
писемності XVII ст. зафіксовано кілька синонімічних назв молодих
песців, які збереглися до цього часу в народних говірках: єла-
нець, норник, крестовикъ. Синонімічні відносини були властиві
проаналізованим лексемам і у вторинних значеннях: рос. лисица вы-
ходная, лисица рослая, укр. лисица добрая, лисица чудная, лисица
выправная; волкъ мысленный, волкъ разумный. Синонімічні ряди назв,
які аналізуються, значно багатші у народному мовленні. До них
можуть входити запозичення /толька, хоба, караган/, діалектизми
/рос. кормижка, переярок, укр. дрібнак, флул/, професіоналізми
/огневка, нобник, крестоватик/, "заборонні" імена /овчатник, зверь,
серп, хвостуха/, фольклорні слова /кумушка, куманек, лисафья/,
дитячі слова /аука, вова/. Виникнення назв тварин в народних говір-
ках професіональному мовленні мисливців обумовлене виділенням

людиною зовнішньої чи внутрішньої ознаки /часто того та іншого/, яка характеризує конкретне створіння. Такі найменування переважно мотивовані: перестарок, поярок, пе́зирок, переляр, перелеток, перелётот, перелётш, матерый, переток, перетока /вказівка на зік вовка/; коп'нець, но́рник, крестова́тик, голубець, рослопесе́ц /колір, вік, якість хутра песця/. Як антоніми відносно до протиставлення якісне-н-якісне хутро можна розглядати, очевидно, пари песе́ць - недопесе́ць; лиса /лиси́ца/ - недолисо́ць /недоли́сь, недоли́ска/.

Окремих зоологічним термінам властиві словотворчі та фонетичні варіантні ряди, наприклад: рос. лись, лиса, лиси́ца, ли́ска, лисо́нька; лисичи́шко, лисиче́нко, лисе́нко, лиси́шко; недолисо́ць, недоли́сь, недоли́ска, недолисе́нко, недоли́ска, недоли́сиче́нко; ко́рсаць, ко́рсоць; укр. лиси́ца, лиси́ця, ли́сь, ли́сь, ли́ш, ли́шка, ли́ска, ли́сичка, ли́сиче́нко.

Екзотизмами в російській та українській мовах досліджуваного періоду були назви вовка - дуппа, лы́кас, доупе. Лише в українській діловій писемності зафіксований полонізм масмуро́ць у значенні "хутро чорної лисиці".

Проаналізовані лексеми у двох споріднених мовах мали переважно тотожні значення. Відмінності у їх семантиці досить незначні. Так, російському волко́го́нь "мисливська собака, яка полює на вовка", відповідає українське волко́го́нь - "мисливець, що полює на вовків та інших хижаків".

Основний засіб утворення похідних від назв хижих тварин реду собачих як в російській, так і українській мовах - афіксальний. Староруська мова оперувала при цьому великою кількістю суфіксальних морфем з оцінювальною семантикою /леси́, леси́шко; волчоно́ць, волчо́ць/. У результаті приєднання до відповідних основ суфікса особи - ник - утворилися назви, пов'язані з професійною діяльністю людини - ли́сничі́ць, ли́сичні́ць. Основи во́лк- /во́лк-/, ли́с-, ли́сич- увійшли до складних слів та складених найменувань /рос. во́лкора́вие, во́лкогра́дци, во́лкохи́щникі́ць; Во́лчий Хвості́ць, бо́сий во́льк, ли́сьи то́ля, укр. во́лкого́нь, во́лкова́, во́лькода́в, Заса́дьво́лче́нко, Уби́во́вць, ли́си́ца го́ра та ін/.

Подальша доля проаналізованих термінів виявилася неоднаковою. У процесі історичного розвитку мови функціонування окремих лексем ззнавало змін. Так, на протязі досліджуваного періоду в російській мові паралельно використувалися варіанти ли́сь, ли́са, ли́си́ца, в українській - ли́сь, ли́си́ца /ли́си́ця/, ли́шка. У сучасній

російській літературній мові слово лис є застарілим, субстантив лишка існує в українських говірках. Назви хутра, шкурок невисокої якості з префіксом недо - та здрібніло - презирливими у своїй семантиці суфіксами не закріпилися в російській мові, хоча ще в XIX столітті вони функціонували як діалектизми та професіоналізми. Деякі деривати стилістично обмежуються /волчиха, волчий, кобель, сука, пес/. Залишки існування зоонім гриць, мочлизо, виявляються у діалектному хрнч. Більша частина досліджених лексем зберігається в сучасній зоологічній термінології. Паралельно вони функціонують як загальнонародні слова.

У висновках сформульовані загальні підсумки вивчення зоологічної термінології /на матеріалі назв хижих тварин родин куніцевих та собачих/ в російській мові донаціонального періоду / в зіставленні з українською/.

1. Формування наукової термінології російської та української мов почалося ще у давньоруську добу. Наступний період у розвитку споріднених мов характеризувався процесом становлення зоологічної номенклатури, який закінчився, в основному, до кінця XIII століття. Проаналізована лексика відзначається різноманітністю та багатством. Вона відображає деякі сторони соціально-економічного устрою та культурно-побутових стосунків росіян та українців

2. Розвинута давньоруська писемність свідчить про те, що в лексичній системі давньоруської мови добре збереглася праслов'янська спадщина. Досліджена зоологічна термінологія сформувалася на її ґрунті /куна, видра, веверка, дохорь, норка, ласка, можливо, росомаха; пес, /песен/, сука, волк, лис/. Тільки у давньоруській мові зустрічається, можливо, спільнослов'янське слово гриць на позначення собаки. Східнослов'янське утворення куница виникло в результаті афіксальної деривації. До власне російського лексичного фонду належить термін кобель. Внаслідок розвитку соціально-економічних відносин, налагоджених торговельних зв'язків з різними країнами та міжмовних контактів російська мова засвоїла деяку кількість лексем з інших мов. Найчастотнішими серед них є гермизми /барсук, бижук, соболь, собака/. Російська та українська писемності фіксують слово гсрностай германського походження та іранське шякал. У цілому залозичоні слова у проаналізованій терміносистемі займають незначно місце.

3. Розглянуті назви хижих тварин у російській та українській мові періоду, що вивчається, були полісемантами. Вони характе-

ризувалися складною структурою парадигматичних, синтагматичних та дериваційних відношень, які збереглися, в основному, і в сучасну епоху. Певні системні відношення між проаналізованими лексичними одиницями виявляються в тому, що окремі назви виникають внаслідок вторинної семантизації слів, які уже функціонували у мові. Так, найменування хутра утворилися переважно шляхом метонімічного переносу назв відповідних тварин /вони представлені, в основному, в пам'ятках ділового характеру/. Крім семантичної трансформації зооніма у первинному значенні, відзначаються такі способи утворення аналогічних дериватів: за допомогою 1/ граматичної форми множини субстантива / соболи, горностаи, волки, песцы /, 2/ суфіксальних та префіксальних похідних / цедокунь, пол-барсук, лисичишко /. У складені найменування хутра, які включають два і більше лексичних елемента, входять слова, що уточнюють деякі ознаки шкірки: ступінь цілості та обробки, характер волосяного покриву, час, місце добування та мешкання, вік, колір, розмір: рос. соболь ёъ козкахъ, выперки плохие, норки ростлые, лисица чернубурая буртасская; укр. лисица пудная, лисица вырочная, лисица рослая, лисица добрая, лисица чиненная. Частково ці відомості могли міститися і з однослівній назві /кошленок/.

Ряд інших вторинних значень, в тому числі і переносних, переважно zostалися функціонувати в сучасних російській та українській мовах / у їх письмовій та усній формах /, деякі з них стали сприйматися як омоніми. Омонімія окремих найменувань виникла внаслідок розпаду полісемії та в результаті устанавлювання носіями мови схожих рис між істотами, істотами і предметами /на основі метафори або функціонального переносу/, наприклад: рос. бирюкъ - "вовк", "барсук", "ведмідь", "фантастична істота", "відлюдник"; укр. воликъ, вовкъ - "гілка глини, що росте вниз", "залізна підставка на кухні".

4. Морфологічна та фонетична варіантність багатьох лем пояснюється тим, що досліджена ЛСГ знаходилася у процесі становлення, результатом якого стало освоєння носіями мови лексичних одиниць та відбір серед численних звукових і словотворчих варіантів оптимального найменування з погляду його відповідності лексико-граматичній мовній системі, див., наприклад, ряди: /горностай, горностаель, орностаей; ёъхорь, дохорь, дохорькъ, тхорь, хорь, хорькъ ласка, ласка, дастовица, ласица, ластяца, ласточка.

5. Синонімічні відносини були властиві багатьом проаналі-

овани" словам /пес, собака, гриць; барсук, язвец; волк, бижук, лютый зверь; плохой соболь, вешний соболь, голный соболь, драный соболь, худой соболь, недособоль./

Збільшення синонімічного ряду в народних говірках - наслідок проникнення запозичень та виникнення назв на основі існуючих, яке пов'язане з виділенням якої-небудь ознаки, як правило, мотивованої: рос. хорек - бадух, красик, черногруд, дикая кошка, вонючий зверь, солонгой, колонок, илька, шешок; волк - серко, овчар, перестарок, перярок, перелеток; укр. вовк - сірко, дрібак, флуд.

Кількість найменувань у синонімічних та варіантних рядах залежить від широти розповсюдження, господарської придатності та цінності тварини. З кількох родових або з числа видових назв як узагальнюючі закріпилися ті слова, які мали найбільшу частотність вживання і характеризувалися наявністю великої кількості похідних /звір, кунія, собака./

Деякі з назв тварин у значенні "хутро відповідної якості" вступали в антонімічні відношення: недособоль - соболь одинець; розсомеха - розсомаченець та ін. Можливе було протиставлення зооніму в переносному значенні з'їздовістю на соціально-психологічний тип людини іншої лексеми з протилежною семантикою, наприклад: волк - овця.

6. У двох мовах, лексики яких порівнюються, спостерігається синхронна та діасхронна тотожність назв хижих тварин та їх похідних. Вона обумовлена спільним походженням зоонімів та подібністю лексичних систем мов. Проте деякі факти семантичного, функціонального та дериваційного плану свідчать усеж про оригінальність лексико-граматичних систем російської та української мов. Національна своєрідність лексичних одиниць найбільш повно виявляється в діалектному мовленні. Фіксація у староруських пам'ятках більшої кількості слів - назв хижих тварин /особливо у вторинному значенні/, ніж в староукраїнській писемності, пояснюється тим, що, по-перше, промисел хутрового звіра на Україні, де степова зона переважала над лісовою, не займав такого важливого місця в економічному та соціально-побутовому житті українців, як у росіян; по-друге, з огляду на специфічні кліматичні умови деякі види тварин були відсутні на Україні і надходили туди тільки як хутро; по-третьє, реєстрація лексичних одиниць староукраїнського періоду здійснювалася переважно за пам'ятками ділового характеру. Відсутність деяких аплетивів не свідчить про паузу в їх уживанні -

більшість із них зафіксована у складі власних імен.

7. Розвиток ЛСГ назв хижих тварин як частини словотворчої системи російської та української мов визначається взаємодією власне лінгвістичних /формально-семантичні обмеження/ та екстралінгвістичних факторів /значимість тварин в житті носія мови/. Основним способом словотвору для досліджених лексем є морфологічний спосіб. Різниця в словотворенні зоонімів на позначення хижих тварин двох споріднених мов обумовлена власне національними рисами, які притаманні дериваційній системі конкретної мови.

8. Подальша доля проаналізованих слів / у деяких випадках окремих значень/ простежується за матеріалами лексики графічних видань ХІІІ-ХХ століть. Встановлено, що частина найменувань виходить із активу лексичного фонду і переходить до розряду архаїзмів /куна "натуральна податкова одиниця", "гроші"; куниця "певна плата"/. Внаслідок обмеження сфери використання, окремі терміни вживаються лише в народних говірках /недокунь, вевевица, язвев/ або як професіоналізми /сободятник, лисичник/. Деякі номінативи та складені найменування могою були втрачені /трапичниъ, гриць, елур, горностальные деньги, соболиная казна/, певна кількість досліджених зоонімів зазнала різноманітних змін на семантичному, фонетичному та словотворчому рівнях /дворь - сучасно: хорек; куниця "плата за наречену" → "весільний обряд"; недокунеть "про неякісне хутро" → "про певну людину" та ін./ . Проте переважна більшість розглянутих лексем закріпилася в сучасній російській та українській мовах як загальнонародні слова та зоологічні терміни.

Спостереження за ЛСГ назв хижаків дає багатий матеріал для дослідження історії російської та української мов, вивчення формування та розвитку їх оригінальної лінгвістичної системи, і разом з тим, визначає для споріднених мов типові закономірності.

За матеріалами дисертації опубліковані такі роботи:

1. Використання зоонімів як особових імен // УІ республіканська ономастична конференція. Тези. - Одеса, 1990. - с.3-4.
2. Зоологічна термінологія у фантастичних творах братів Стругацьких // Всесоюзна наукова конференція, присвячена проблемам наукової фантастики. Тези. - Миколаїв, 1991. - с. 74-75.
3. Досвід опису семантичної та словотворчої структури ЛСГ назв хижих тварин в російській мові донаціонального періоду // Вивчення творчої спадщини професора О.Г. Винокура. Регіональна наукова конференція. Тези. - Київ, 1991. - с. 14.

4. В історії давньоруських зоонімів куна та кунида в російській мові / у зіставленні з українською / // Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О. Ларіна та Ф.П. Філіна. Регіональна наукова конференція. Тези. - К., 1993.

5. Історія слів куна та кунида в російській мові / у зіставленні з українською / // Рукопис депонований в ДНТБ України - № 1048 - Ук 93 від 26 травня 1993р. - 29 с.

Підписано до друку 9.09.1993р. Об. 0, 9. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Тир. 100. Сам. 280. Безплатно.

ДОД УДНУ "п. Драгоманова, К" в. Пирогова, 9.

0PE

277577

Ab 27.940

AB 27.940